

выкарыстанне фразеалагічных адзінак у іх творах сведчыць аб глыбокім пранікненні мастакоў у фразеалагічнае багацце свайго народа, раскрывае талент іх у выкарыстанні гэтых моўных адзінак.

Літаратура

1. Ляшчынская, В. А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
2. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я. Коласа / пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 656 с.

СТЫЛІСТЫЧНЫЯ ФУНКЦЫІ НАЗОЎНИКАВЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У МОВЕ РАМАНА «СНЕЖНЫЯ ЗІМЫ» І. П. ШАМЯКІНА

А. А. Целепнева

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, Беларусь

Навуковы кіраўнік В. А. Ляшчынская, д-р філал. навук, праф.

Фразеалагізмы – адзін са сродкаў стварэння сказаў, тэкстаў, ды і самі фразеалагізмы лічацца своеасаблівымі тэкстамі. Гэта абумоўлена тым, што адным лаканічным выразам не проста штосьці называецца, але і характарызуецца, даецца ацэнка – дадатная ці адмоўная, выказваецца тое стаўленне, тыя адносіны, якія выражае носьбіт і ўжывальнік гэтай адзінкі. Нярэдка за фразеалагізмам замацоўваецца такое значэнне, якому можа і не быць адпаведніка ў лексічным фондзе мовы. Акрамя таго, вобразы фразеалагізмаў-ідыёмаў выступаюць «праваднікамі» ў культурную прастору, выклікаюць у памяці носьбітаў гэтых адзінак асацыяцыі, устойлівыя ўяўленні, сфарміраваныя ў культуры народа. Іншымі словамі, фразеалагізмы-ідыёмы служаць крыніцай пазнання народа, яго культуры.

Фразеалагічныя адзінкі, выконваючы намінацыйную функцыю, гэтым не абмяжоўваюцца, паколькі гэтая функцыя не галоўная для іх. Фразеалагізмы выступаюць адзінкамі мовы, з дапамогай якіх дасягаецца выразнасць і эмацыянальнасць маўлення, вобразнасць і сцісласць, даецца ацэнка і выражаецца характарыстыка. Усё гэта выяўляе фразеалагічныя адзінкі як адметны стылістычны сродак увогуле і мастацкай літаратуры ў прыватнасці. А. С. Аксамітаў, адзін з першых даследчыкаў беларускай фразеалогіі, слухна зазначае: «Акрамя наймення той ці іншай з’явы аб’ектыўнай рэчаіснасці, яны перадаюць і пэўныя адносіны (неадабрэнне, іронія, пяшчотнасць, фамільярнасць і г. д.) да той ці іншай з’явы таго, хто гаворыць» [1, с. 127]. Вось чаму фразеалагізмы з’яўляюцца адным з ужывальных моўных сродкаў мастацкай літаратуры, а іх даследаванне дапамагае раскрыць адметнасць працы мастака. Сапраўды, пры дапамозе фразеалагізмаў пісьменнікі ствараюць мастацкі вобраз, маюць дзеянне, аздабляюць мову персанажа, робяць мову твора больш маляўнічай, выразнай, разнастайнай і тым самым выяўляюць свой почырк.

Не пазбягае, а наадварот, шырока выкарыстоўвае І. П. Шамякін гэтыя ўнікальныя адзінкі ў мове сваіх твораў, пра што гаворыць мова яго твораў, насычаная фразеалагічнымі адзінкамі. Так, толькі ў мове рамана «Снежныя зімы» І. П. Шамякін ужывае каля 300 фразеалагічных адзінак, якія паводле суаднесенасці з часцінамі мовы прадстаўлены рознымі тыпамі – назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя і інш. [2].

З усіх тыпаў суадносных з часцінамі мовы фразеалагічных адзінак, што выдзелены метадам суцэльнай выбаркі з мовы рамана «Снежныя зімы» І. П. Шамякіна,

у межах артыкула аб'ектам вывучэння абраны толькі назоўнікавыя фразеалагізмы, якія ў складзе беларускай літаратурнай мовы паводле іх колькасці, як адзначае І. Я. Лепешаў, «уступаюць толькі дзеяслоўным і прыслоўным» і складаюць у фразеалагічных фондах усёй беларускай мовы больш за 600 адзінак [3, с. 103].

Назоўнікавыя фразеалагізмы як асобны семантыка-граматычны тып маюць «катэгорыяльнае значэнне прадметнасці і выражаюць яго ў катэгорыях адушаўлёнасці ці неадушаўлёнасці, роду, ліку і склону» [3, с. 103]. Гэта азначае, што назоўнікавыя фразеалагізмы абазначаюць асобу чалавека ці пэўны прадмет, з'яву, але пры гэтым яны яшчэ і характарызуюць іх.

Галоўнай мэтай даследавання назоўнікавых фразеалагізмаў, выдзеленых у мове рамана, з'яўляецца устанавленне іх месца і ролі ці вызначэнне іх стылістычнай функцыі, і пры гэтым ацаніць адбор і выкарыстанне для ажыццяўлення аўтарскай задумкі. А з усёй колькасці фразеалагізмаў у мове рамана І. П. Шамякіна гэты семантыка-граматычны тып фразеалагізмаў прадстаўлены невялікай колькасцю – усяго 13 адзінкамі, але ўсе яны вобразныя, выразныя сродкі мовы аўтара твора, выконваюць пэўную стылістычную ролю. І гэта звязана з двума відамі стылістычнага выкарыстання фразеалагізмаў: ужыванне фразеалагізма як гатовай моўнай адзінкі ў нязменным выглядзе і ўжыванне са змяненнямі разнастайнага характару.

Аналіз назоўнікавых фразеалагізмаў, выдзеленых у мове рамана І. П. Шамякіна, паказвае, што часцей за ўсё гэтыя моўныя адзінкі выкарыстоўваюцца без пэўных змен, у сваім звычайным выглядзе, як, напрыклад, агульнавядомыя фразеалагізмы з замацаванымі за імі значэннямі *светлая галава* 'вельмі разумны чалавек'; *цёплае месца* 'матэрыяльна выгадная пасада, даходная'; *раскладванне на паліцах* 'размяшчэнне ў пэўнай паслядоўнасці'; *фігавы лісток* 'крывадушная мікстэрэтка ганебных учынкаў'; *не дурань* 'вялікі амарат, ахвотнік (выпіць, паесці і пад.)'. Але, як вядома, «фразеалагізмы, ужываючыся ў сваёй звычайнай форме і нарматыўна замацаваным за імі змесце, заўсёды выконваюць розныя стылістычныя функцыі» [4, с. 7]. Гэтае тэарэтычнае палажэнне можна дапоўніць тым, што фразеалагізмы ў маўленні выконваюць не толькі розныя, але і шматлікія стылістычныя функцыі, з'яўляюцца яркім сродкам выразнасці, паколькі іх стылістычная роля можа памнажацца. Справа ў тым, што фактычна ўсе стылістычныя функцыі ўзаемазвязаны і залежаць адна ад другой, таму адзін фразеалагізм можа выконваць адразу некалькі стылістычных функцый.

Так, фразеалагізм *светлая галава* выконвае адначасова намінацыйную функцыю, паколькі называе чалавека, а яшчэ эмацыянальную і ацэначную функцыі, паколькі выражае адабрэнне, нясе дадатную канатацыю, што ўжо закладзена ў яго значэнні – 'вельмі разумны чалавек', дзе абазначаецца не любы чалавек, а разумны, і тут асабліва выдзяляецца сема 'вельмі'. Да гэтага далучаецца яшчэ і экспрэсіўная функцыя, што закладзена ў метафарычным вобразе фразеалагізма, дзе частка (*галава*), якая асацыятыўна звязана з розумам, называе цэлае – чалавека, а прыметнікавы кампанент (*светлая*) толькі ўзмацняе станоўчую ацэнку, што і ілюструе прыклад з тэксту: *Кацар быў спецыяліст, светлая галава, найлепшы рэфэрэнт па эканоміцы* [2, с. 41].

Фразеалагізм *стары воўк* 'вельмі вопытны, спрактыкаваны' таксама выконвае некалькі функцый: намінацыйную – называе чалавека, функцыю вобразнага выказвання і экспрэсіўную, паколькі дазваляе не толькі назваць галоўнага героя, але даць яму ацэнку як вопытнага, спрактыкаванага чалавека і ў творы самому герою даць сабе ацэнку, ацаніць свае здольнасці, пра што сведчыць наступная ілюстрацыя з тэксту рамана: *«Ад каго схаваць? Ад нявопытнай Віты, ад самаўпэўненага Алега Гаўрылавіча? Але не ад мяне, старога ваўка», – падумаў Антанюк* [2, с. 196].

Як бачым, прыведзеныя тут фразеалагічныя адзінкі называюць герояў твора, характарызуюць іх, сцісла і дакладна «ствараюць» вобразы персанажаў, выступаючы тымі складнікамі цэлага, даюць ім станоўчую ацэнку.

І наадварот, іншыя назоўнікавыя фразеалагізмы служаць для характарыстыкі і адмоўнай ацэнкі тых з'яў, праяў, дзеянняў самога чалавека. Так, фразеалагічная адзінка *сабачы сын* таксама выконвае некалькі функцый: па-першае, намінатыўную – называе мужчыну; па-другое, ацэнчна-эмацыянальную – дае адмоўную ацэнку яму, называючы чалавека сабачым сынам, паколькі вобраз сабакі звязваецца з мінулым уяўленнем беларусаў пра гэту жывёлу як хтанічную; перадае незадаволенасць, абурэнне, выступае яркім сродкам выражэння стаўлення да так названага чалавека. І гэта выразна даводзіць кантэкст нават аднаго сказа з твора: *Будыка прыслаў тэлеграму, адкрытую, у канторы саўгаса яе чыталі ўсе... Здзекуецца, сабачы сын. Мабыць, радуецца, што пазбавіўся ад блізкасці такога сябра* [2, с. 328].

Фразеалагізм *раскладванне на паліцах* 'размяшчэнне ў пэўнай паслядоўнасці' адначасова і называе абстрактнае паняцце, звязанае з працэсам мыслення чалавека і яго маўленчай дзейнасці, і выконвае функцыю вобразнага выказвання, перадае экспрэсію, нясе адмоўнае стаўленне героя рамана да абмеркаванага пытання: *А навошта гэтак раскладванне на паліцах: на адной – сіла, на другой – слабасць?* [2, с. 124].

Значна радзей назоўнікавыя фразеалагізмы трансфармуюцца ці абыгрываюцца ў мове твора з пэўнай стылістычнай мэтай. Усе шматлікія стылістычныя прыёмы індывідуальна-аўтарскага ўжывання фразеалагізмаў можна аб'яднаць у дзве групы: першая група – структурна-семантычныя змяненні, калі замяняецца адзін кампанент фразеалагізма, і гэта прыводзіць да змен ў змесце, і другая група – семантычныя змяненні, калі кампанентны склад застаецца непарушаным, а адбываецца сэнсавое прырашчэнне. Змяненне структуры фразеалагізма прыводзіць да пэўных змен у семантыцы: «фразеалагізм або змяняе сваё значэнне, або атрымлівае сэнсавое прырашчэнне, узбагачаецца дадатковымі асацыятыўнымі ўяўленнямі» [5, с. 121].

Сярод назоўнікавых фразеалагізмаў у мове рамана адзначаецца найперш замена кампанента іншым словам, што выклікаецца пэўнай сітуацыяй, прадвызначаецца кантэкстам твора, у выніку чаго назіраецца двайны эфект: звычайнае, замацаванае за фразеалагізмам значэнне далучае яшчэ значэнне новага слова-кампанента.

Так, у мове рамана, акрамя агульнавядомага фразеалагізма *стары воўк*, які мае значэнне 'вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек', ужываецца трансфармаваны фразеалагізм *стары зубр*, дзе назіраецца замена кампанента *воўк* на *зубр*. Праўда, гэта замена апорнай лексемы-кампанента назоўнікавага фразеалагізма не прыводзіць да разыходжання ў семантыцы, паколькі за ёю замацоўваецца тое ж значэнне – 'вельмі вопытны, спрактыкаваны чалавек'. Аднак, несумненна, такая лексічная варыянтнасць выяўляе сэнсавое прырашчэнне, што выклікае лексема-кампанент *зубр*, якая ў ізаляваным выглядзе служыць не толькі найменнем моцнай і вынослівай жывёлы, што водзіцца з даўніх часоў на нашых землях, але выступае і сімвалам Беларусі, беларускага народа. І вобраз зубра ў фразеалагізме выклікае новыя асацыяцыі, прыцягвае ўвагу, асвятляе вядомы фразеалагізм і дае выключную ацэнку Антанюку як галоўнаму герою рамана: *Але нішто не магло ўвесці старога зубра ў зман. Усё ён ведаў – дзеянне ўсіх рычагоў* [2, с. 246]. А калі падлічыць тыя стылістычныя функцыі, якія выконвае гэта фразеалагічная адзінка ў рамане, то можна канстатаваць усе чатыры функцыі ўзуальнага характару: намінатыўную, функцыю лакалізацыі маўлення, вобразнага выказвання і экспрэсіўную.

Назіраецца замена апорнага кампанента і ў назоўнікавым фразеалагізме *мышыная мітусня*, за якім замацавана значэнне 'пустыя бязладныя заняткі': аўтар стварае

новую адзінку – *мышыная валтузня*. Параўнанне семантыкі лексемы *мітусня* ('хуткі і бесперапынны рух у розных напрамках') і семантыкі назоўніка *валтузня* ('шумны бязладны рух'), паказвае, па-першае, што гэта нераўнапраўная замена, не адпавядае зыходнаму правобразу; па-другое, новы воблік фразеалагізма, утвораны на аснове агульнавядомага, прыводзіць да некаторых разыходжанняў у семантыцы і ва ўспрыманні гэтай адзінкі, якая выдзяляецца сваёй неадпаведнасцю. І гэта ілюструе наступны кантэкст: *Але не дазволю, каб нехта матляўся пад нагамі, пачынаў мышыную валтузню... абывацельскае збіранне плётка* [2, с. 224].

Акрамя ўжывання фразеалагізмаў у нязменным выглядзе і тых фразеалагізмаў, што ілюструюць аўтарскія мадыфікацыі, якія для назоўнікавых фразеалагізмаў звязаны з заменай кампанента ў складзе фразеалагізмаў, у мове рамана сустракаюцца выпадкі ўласна аўтарскіх назоўнікавых фразеалагізмаў, якія, несумненна, служаць стварэнню вобразнасці і выконваюць розныя стылістычныя функцыі.

Так, фразеалагізмы *адамаў сын* 'мужчына' і *евіна дачка* 'жанчына' па-новаму называюць мужчыну і жанчыну. Яны выконваюць намінацыйную функцыю, а яшчэ функцыю вобразнага выказвання і экспрэсіўную, паколькі абуджаюць памяць пра першых людзей, першую сямейную пару, якую выгналі з раю, г. зн. грэшных людзей: *Але каму з нас, евіных дочак, не прыемна, што сын адамаў кідае на цябе вокам?* [2, с. 343].

У рамана назоўнікавыя фразеалагізмы выконваюць розныя аказіянальныя стылістычныя функцыі. Гэта прыватныя стылістычныя функцыі, здольныя рэалізавацца толькі ў кантэксце. Да іх адносяцца: функцыя стварэння гумару і сатыры, функцыя маўленчай характарыстыкі персанажа, градацыйная, а таксама функцыі «кампазіцыйна-канструкцыйнай накіраванасці»: функцыя сюжэтнай асновы твора, загаловачная функцыя, функцыя заключнага акорда. І таму для стварэння вобраза героя пісьменнік раскрывае іх характары рознымі сродкамі: учынкамі, перажываннямі і, вядома ж, мовай. Дарэчы, кожны персанаж, як і кожны чалавек, – гэта нешта індывідуальнае, і каб адрозніваць герояў, трэба зрабіць яго мову непаўторнай, а гэтаму садзейнічае ўжыванне трапных выслоўяў. Напрыклад, мову Віталіны (дачкі партызанскай сяброўкі галоўнага героя рамана Антанюка) аўтар насычае фразеалагізмамі, якія гераіня ўжывае ў сваім маўленні. Сярод многіх адзначаем назоўнікавы фразеалагізм *фігавы лісток*, за якім замацавана значэнне 'крывадушная маскіроўка ганебных учынкаў, прыкрыццё чаго-н. непрыстойнага' і ўжыванне якога сведчыць аб інтэлектуальных здольнасцях дзяўчыны, такіх рысах характара, як смеласць і адкрытасць выказвання сваёй думкі, што, у прыватнасці, і ілюструе ўжыванне фразеалагізма *фігавы лісток* у наступным яе выказванні: *Не бойцеся. Калі вы раскрылі сваю тайну, то няма чаго прыкрывацца фігавым лістком* [2, с. 176].

Такім чынам, аналіз толькі адной групы фразеалагізмаў, якія суадносяцца з назоўнікам і скарыстаны ў мове рамана «Снежныя зімы» І. П. Шамякіна, паказвае, што ўсе адзначаныя фразеалагізмы, хоць іх і налічваецца невялікая колькасць, выконваюць розныя стылістычныя функцыі, чым пацвярджаюць сваю адметнасць як сродкаў выразнасці маўлення. Пры гэтым, дзякуючы асаблівасцям фразеалагізмаў як другасных адзінак мовы, яны ў мове твора спалучаюць адразу некалькі функцый, што звязана з вобразам, матывацыяй і адборам фразеалагізмаў для раскрыцця задум аўтара, мэты твора. Назоўнікавыя фразеалагізмы праз іх адбор, уключэнне ў моўную канву твора не толькі ўзбагачаюць мову рамана, але і выяўляюць пэўныя рысы адметнасці ідыястылю аўтара.

Літаратура

1. Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск : Вышэйш. шк., 1978. – 224 с.

2. Шамякін, І. П. Снежныя зімы / І. П. Шамякін // Шамякін І. Збор твораў у шасці тамах. Т. 5. – Мінск : Маст. літ., 1979. – 380 с.
3. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэб. дапам. для філал. фак. ВНУ / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйш. шк., 1998. – 271 с.
4. Якшук, Л. М. Назоўнікавыя фразеалагізмы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Л. М. Якшук. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 223 с.
5. Лепешаў, І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.

ДЫЯЛОГ КУЛЬТУР У МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ (РУСКІЯ ЦЫТАТЫ І РЭМІНІСЦЭНЦЫ Ў ТВОРАХ УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА)

І. М. Турава

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Маішэрава, Беларусь

Навуковы кіраўнік Г. А. Арцыяменак, канд. філал. навук, дац.

У мове мастацкай літаратуры надзвычай пашырана з’ява інтэртэкстуальнасці. Яна актыўна даследуецца пачынаючы з 60-х гг. XX ст. і разумеецца як сукупнасць спасылак на папярэднія тэксты, г. зн. уключэнне ў твор або цэлых тэкстаў, або нейкіх іх фрагментаў у выглядзе алюзій, рэмінісцэнцый, цытат. Асноўным крытэрыем вызначэння інтэртэкстуальнасці з’яўляецца тое, што гэтыя «спасылкі» павінны быць вядомы шырокаму колу прадстаўнікоў грамадска-культурнай супольнасці.

Мастацкае выкарыстанне рэмінісцэнцый амаль ніколі не бывае выпадковым. Яны з’яўляюцца дзейным сродкам пашырэння сэнсу твора. А. Я. Супрун прапанаваў наступную дэфініцыю тэрміна: «Тэкставыя рэмінісцэнцыі (ТР) – гэта ўсвядомленыя vs. неўсвядомленыя, дакладныя vs. пераўтвораныя цытаты ці іншага роду адсылкі да больш ці менш вядомых, раней створаных тэкстаў у складзе больш позняга тэксту. ТР могуць уяўляць сабой цытаты (ад цэлых фрагментаў да асобных словазлучэнняў), «крылатыя словы», асобныя, пэўным чынам афарбаваныя словы, уключаючы індывідуальныя неалагізмы, імёны персанажаў, назвы твораў, імёны іх аўтараў, асаблівыя канатацыі слоў і выразаў, прамыя або ўскосныя напамінкі пра сітуацыі» [2, с. 17].

Выдатны беларускі пісьменнік Уладзімір Караткевіч у сваіх творах часта звяртаўся да сусветна вядомых твораў літаратуры, музыкі, дойлідства, жывапісу, антычных і біблейскіх сюжэтаў, матываў, вобразаў. Ступень інтэртэкстуальнасці яго паэзіі і прозы вельмі высокая. Мастак слова выдатна ведаў багатую і блізкую беларусам рускую культуру, творча перапрацоўваў яе духоўныя здабыткі, ахвотна выкарыстоўваў разнастайныя адсылкі да вядомых культурных рэалій. Вылучым некаторыя групы цытат і рэмінісцэнцый рускага паходжання ў яго творчасці.

1. Літаратурныя рэмінісцэнцыі ў форме адсылак да назваў вядомых твораў, іх аўтараў і герояў. Многія вершаваныя радкі Караткевіча насычаны спасылкамі на тэксты, творцаў і персанажаў рускай літаратуры: *Лермантаў тут. І таго не кахалі, / Хто ж тады варты гэтага больш?... І не рука, што «Міцыры» стварыла, / А пяцярня, што рубіны ўзяла, / Песціла рукі адзінай і мілай, / Доўгія косы яе распляла...* («Фантазія») [1, т. 2, с. 38]; *Кот пярэсты, спадчына Казакова / (Значна горшая за яго апавяданні)* («Таруская віла») [1, т. 2, с. 46]; *Сумесь Бураціна з Аэлітай, / Зорка незгасальная ў акне...* [1, т. 2, с. 76]. Аэліта – гераіня аднайменнага фантастычнага рамана А. М. Талстога. У перакладзе з выдуманай марсіянскай мовы